

УДК 711

Марія Кушніренко, Віктор Яценко
м.Київ, Україна

СОЦІАЛІСТИЧНІ МІСТА ДОНБАСУ: ЇХНЕ МИНУЛЕ, ТЕПЕРІШНЄ ТА МАЙБУТНЄ

© Кушніренко М., Яценко В., 2003

У статті проаналізовано розвиток міст Донбасу в історично-контексті та перспективи їх розбудови.

Перебудова політичної системи, демократизація суспільного життя, зростання соціальної самосвідомості обумовили необхідність кардинальних змін й ефективного використання цінних елементів історії, архітектури і містобудування України. Необхідно не тільки переглянути існуючі концепції, функціональні поняття й ідеї, але змінити ідеологію, стиль мислення та культури в містобудуванні.

Чіткіша і послідовніша стратегія перспективного містобудівного освоєння території України повинна бути викладена в Національній програмі розвитку містобудування України й інших законодавчих актах, що, тісно пов'язані з майбутнім політичним устроєм України. Конфедеративний устрій заснований на інтеграції соціально-економічного, історико-культурологічного, етнічного, природно-кліматичного потенціалів різних регіонів України, невід'ємною складовою частиною яких є Донбас.

На даний момент, як і в 20-30-ті роки, Донбас є найважливішим промисловим регіоном України. Інтенсивний розвиток у той період вугільної промисловості, будівництво нових шахт, розвиток металургійної промисловості, коксохімії, хімії, будівництво транспортних магістралей, нагальна потреба в новому житловому будівництві призвели до того, що саме Донбас став основним містобудівним полігоном, де було випробувано і практично впроваджено ідеї українського містобудування перших п'ятирічок, зокрема:

- районного планування (1929–1930 рр., 1939–1940 рр.);
- будівництва нових міст (Горлівка, Алчевськ, Краматорськ, Єнакієво, Лисичанськ, Червоний Луг та ін.);
- селищного будівництва (Ново-Чайкіно, Ново-Моспіно, Добропольє, Гольма, Центросоюз та ін.);
- реконструкції міст (Донецьк, Маріуполь, Луганськ, Слов'янськ, Макіївка, Артемово та ін.);
- проектів детального планування груп житлових будинків чи кварталів житлового району на 15-20 тис. чол. (секція міста);
- проектів забудови житлового кварталу на 3 тис. чол.;
- проектів будинків – комун, житлових будинків, квартир.

Період 20-30-их років характеризується значним зростанням кількості міст у Донбасі. Так, під час першої п'ятирічки статус міста одержали в колишньому СРСР 96 міст, в Україні – 29, у Донецькій та Луганській областях – 12 міст або 41 % усіх міст України. Під час другої п'ятирічки ці показники відповідно складають: в колишньому СРСР – 334 міста, в Україні – 145, з них у Донбасі 23 міста або 16 %. (рис. 1). Уже наприкінці 1940 р. у Донбасі існувало 210 міст і селищ міського типу, питома вага міського населення зросла майже в 3 рази, середня відстань між міськими поселеннями скоротилася від 62 км на початку століття до 16 км. На

даний час в Україні більше 1324 міських поселень, з них 424 розташовані в Донбасі, а питома вага міського населення складає 84 %. В силу цих причин Донбас став одним з основних економічних районів, для якого ідея соціалістичного перетворення розселення заторкнула всі рівні містобудівного проектування: перетворення розселення на районно-планувальному і міському рівнях, кордонах житлового кварталу.

У 1929–1930 рр. було розроблено перше районне планування Донбасу, головна ідея якого полягала в організації у масштабах регіону стійкого каркасу взаємозв'язаних великих міст – Нової Горлівки, Нового Краматорська, Нової Кадіївки, Комунарська (Ворошиловська, Алчевська), Красноармійська, Червоного Променя, Єнакієва (Рикова). Кількість населення в містах передбачалася від 100 до 300 тис. осіб в кожному, з обслуговуванням району промислових підприємств в радіусі 10–12 км. Передбачалася одночасно з будівництвом великого міста організація автобусного і залізничного сполучення між містами та місцями праці. Ідея будівництва нових соціалістичних міст на вільних територіях полягала у створенні найсприятливіших умов для праці, побуту і відпочинку трудящих. Згідно плану, будівництво нових соціалістичних міст передбачалося здійснити протягом 7 років (1930–1937 рр.). Хоча в певних авторів є розбіжності у визначенні кількості нових міст, що треба будувати в Донбасі (за А.Л.Ейнгорном – 8, за В.Вікторовим – 13, за А.І.Станіславським – 9, за М.Борисенком – 12 міст) найбільш виправданою і обґрунтованою варто вважати пропозицію А.Л.Ейнгорна, що підтвердилася подальшою практикою розвитку цих міст як системоформуючих центрів (рис. 2).

Під час реалізації районного планування було розроблено і складено завдання з планування восьми нових соціалістичних міст, реконструкцію міст зі сформованою планувальною структурою, таких як Донецьк, Луганськ (Ворошиловград), Артемівськ, Слов'янськ, Маріуполь (Жданів) та ін.

Недостатній розвиток матеріально-технічної бази був основною причиною невиконання, передбаченого районним плануванням 1929–1930 рр. обсягу будівництва нових міст.

Принципово інший методичний підхід було закладено у районне планування (Генеральну схему планування), впроваджену в 1939–1940 рр. у Гіпрограді (керівник авторського колективу Д.І.Богорад).

На відміну від першого районного планування (1929–1930 рр.), де основним системоформуючим елементом планувального каркасу регіону вважалося місто, у Генеральній схемі районного планування Донбасу (1939–1940 рр.) розроблено і здійснено принцип комплексного районування території, тобто спочатку було виділено промислові райони Донбасу, а потім в їхніх межах міста-центри (рис. 2).

У проекти генеральних планів нових соціалістичних міст були впроваджені новаторські містобудівні методи та вирішення, як-от метод планувального районування, виділення елементів планувальної структури (секція міста, житловий квартал), організація триступеневої системи обслуговування у формі смуг, насичених установами КБО, самодостатності на всіх рівнях, принцип кімнатності планувальної структури. Нові соціалістичні міста мали вигляд селитеонного утворення, що мали чітке функціональне зонування території, санітарно-захисні зони, модульну, трохи геометричну планувальну структуру з чіткими планувальними вісями – головними транспортними й пішохідними артеріями міста, що покликані забезпечити транспортний та пішохідний зв'язок між центром міста й житловими районами (рис. 3).

У громадському центрі міста зосереджувалися переважно адміністративно-управлінські функції, тому міський центр міг бути розташованим в будь-якій частині міста і зазвичай займав найсприятливіше місце в географічному, геологічному та планувальному сенсі.

Перспективна кількість населення нових міст визначалася в 300 тис. осіб, з виділенням першої черги – 50 тис. осіб і розрахункового періоду – 100 тис. осіб.

Бурхливий розвиток міст Донбасу в роки перших п'ятирічок призвів до того, що значна частина проектів нових соціалістичних міст була реалізована і визначила формування планувальної структури таких міст, як Горлівка, Алчевськ, Краматорськ, Єнакієво, Лисичанськ.

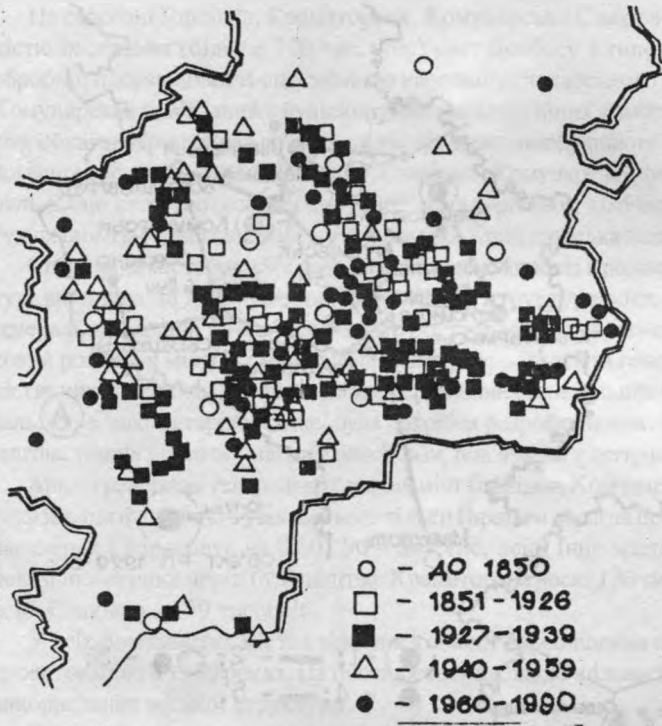
Теоретично постановка проблеми формування соціалістичних міст мала прогресивний характер. Вона акцентувала увагу на людині, умовах її проживання, впровадженні в життя осупільнених форм організації побуту і максимального наближення культурно-побутового обслуговування до житла.

Значна увага в проектуванні міст надавалася житловим кварталам, тому що саме вони були спрямовані на формування поняття житлового осередку як комплексу повсякденної життєдіяльності людини, забезпеченої всіма установами культурно-побутового обслуговування.

Перехід соціалістичного міста на нову форму культурно-побутового обслуговування зумовив розробку двох принципових типів кварталів (рис. 4):

- **Тип А** – перехідний житловий квартал, що передбачається на першій стадії будівництва міста. В ньому частково зберігається побутова будова традиційного житлового осередку – кухня, побутові приміщення, що у перспективі будуть трансформовані в житлові приміщення. Призначався такий тип переважно для великих родин. З метою гігієни жител у будинках таких кварталів заборонялося застосування коридорної системи, а була рекомендована секційна з вертикальними зв'язками. З метою зручності користування установами побуту додатково в таких будинках на рівні 2-го чи 3-го поверху робилася прохідна галерея, добре освітлена природним світлом, озеленена, з куточками відпочинку.
- **Тип В** – у цьому типі передбачалася повна ліквідація домашнього побуту з заміною його на загальне квартальне обслуговування з повною індустріалізацією всіх процесів. Тип В поділявся на два підтипи, що відрізняються місткістю населення і ступенем культурно-побутового обслуговування. Таким чином, можна констатувати, що важливим вузловим моментом розвитку містобудування в Донбасі стали 20-і та 30-і роки – час найяскравіших і глибоких містобудівних ідей, злету творчості архітекторів різних поколінь, що безпосередньо брали участь у дискусії про соціалістичне розселення, формування поняття нових соціалістичних міст, типів житла, проблемах побутового обслуговування. Яскравими рисами цього періоду є:
 1. Високий динамізм формування містобудівної науки в 20-ті – 30-ті роки. Це підтверджується багатою палітрою містобудівних ідей, органічно взаємозалежним розвитком теоретичних робіт, прикладних досліджень, нормативної документації і містобудівного проектування. Кожна теоретична концепція була практично впроваджена на своєму рівні для апробації її життєздатності.
 2. Зумовленість розвитку містобудування й архітектури завданнями соціалістичного перетворення народного господарства і будівництвом нового соціалістичного суспільства.
 3. Характерною рисою цього часу є участь провідних спеціалістів України в різних сферах містобудівної діяльності: у теоретичних дослідженнях, проектуванні, роботі над нормами й інструкціями (рис. 2, 3, 4, 5). До цієї плеяди належали: П.Ф.Альошин, В.Андреев, М.Борисенко, В.Вікторов, Є.М.Драгоманов, М.М.Євсеєнко, А.М.Бекетов, І.І.Малоземов, О.Л.Малишенко, В.Мірер, А.Г.Молокін, А.І.Станіславський, П.Чернишов, П.П.Хаустов, В.Давидович, Шапоровський, Г.Шелейховський, А.Л. Ейнгорн та ін. Багатоаспектна діяльність передових учених була обумовлена не тільки браком фахівців-містобудівників, а насамперед пошуковим, експериментальним характером містобудування в цей період.

А. ПЕРІОДИ УТВОРЕННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНБАСУ

- - до 1850
- - 1851-1926
- - 1927-1939
- △ - 1940-1959
- - 1960-1990

Б. ЗРОСТАННЯ КІЛЬКОСТІ МІСТ

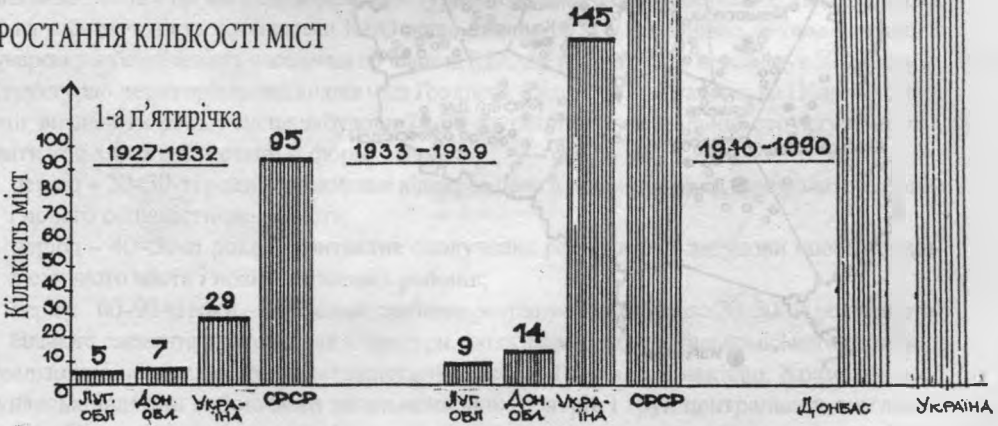

Рис. 1. Динаміка росту кількості міст Донбасу

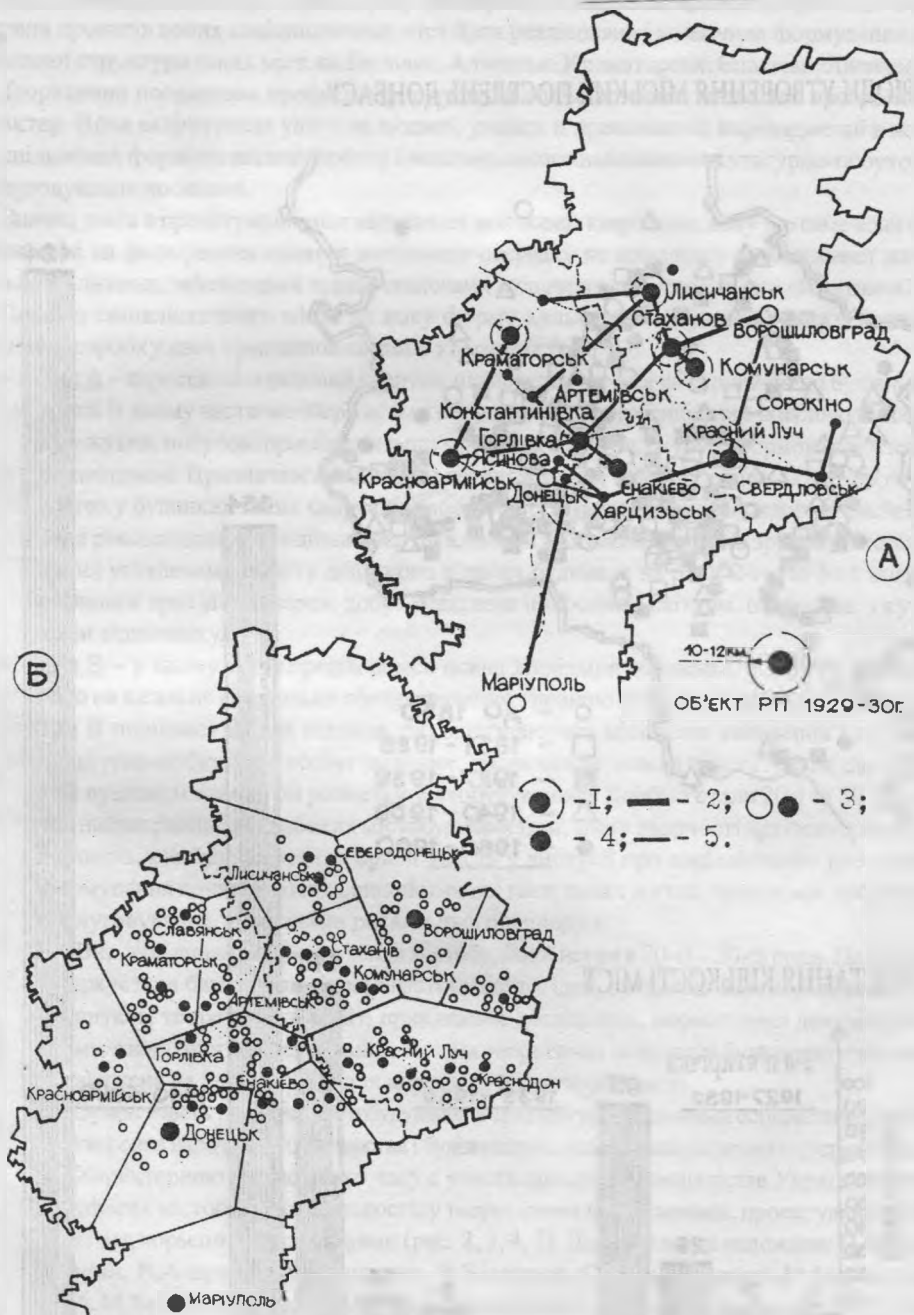

Рис. 2. Схеми районного планування Донбасу, виконані в 20-30-і рр.

Але в картинній наочності цих “креслярських” генеральних планів нових соціалістичних міст відчувалася утопічність, притаманна ідеї ідеальних міст, а також приреченість цих промислових центрів. Вони стали заручниками ідеології, що зумовила їхнє становлення та розвиток.

Особливим історико-теоретичним інтересом відзначаються ті міста, в яких перші соціалістичні міста були реалізовані в натурі – Горлівка, Комунарськ, Краматорськ, Єнакієво.

На сьогодні Горлівка, Краматорськ, Комунарськ і Єнакієво – одні з найбільших за кількістю населення (більше 100 тис. чол.) міст Донбасу з типовою для районів видобувної й обробної промисловості специфікою народногосподарського профілю. Розвиток Єнакієво, Комунарська пов'язаний з будівництвом металургійних комбінатів, Горлівки – з вугільними розробками, Краматорська – з будівництвом машинобудівного заводу. В майбутньому народногосподарські комплекси Горлівки, Єнакієво і Комунарська формувалися як багатофункціональні, що складаються з видобувної, металургійної, хімічної промисловості та машинобудування. Народногосподарський комплекс Краматорська залишився монофункціональним.

Специфіка містобудівної бази визначила відмінності в розвитку їхніх планувальних структур, вплинула на формування планувальної структури міст, на ступінь реалізації рішень генеральних планів з територіального росту й архітектурно-композиційної єдності. Початковий розвиток міст, які ми розглядаємо, здійснювався за генеральним планом нових соціалістичних міст, потім трьох поколінь післявоєнних генеральних планів, а також низки коректувань, що з часом старіли. Отже, була потрібна розробка нових, відповідно до змін, умов будівництва, темпів розвитку містобудівної бази, пов'язаних з погіршенням екологічної ситуації.

Аналіз реалізації генеральних планів міст Горлівки, Комунарська, Краматорська, Єнакієво показав, що фактично з усіх цих міст тільки Горлівка досягла проектної величини за кількістю населення і нараховує на 01.01.90 – 347 тис. осіб. Інші міста ледве перевищили намічені показники першої черги будівництва: Краматорськ досяг 136 тис. осіб, Комунарськ – 121 тис. осіб, Єнакієво – 139 тис. осіб.

У всіх розглянутих містах відбулося значне перевищення площі території в порівнянні з проєктованою в 1930 роках. Це пояснюється низькою щільністю забудови і неефективністю використання міської структури.

Спроектовані в роки перших п'ятирічок як соціально-культурні комплекси центри “нової пролетарської культури” міста на сьогодні не сягнули відповідних цьому значенню кількісних і якісних показників в організації мережі культурно-побутового обслуговування. Так, у Горлівці загальна забезпеченість установами КБО дещо більша 60% у порівнянні з нормативною, в Комунарську забезпеченість населення об'єктами КБО ще нижча, ледве перевищує 50 відсотків.

Структурно-територіальний аналіз міст Горлівки, Єнакієво, Краматорська і Комунарська допоміг визначити роль і місце забудови 20-30-их років у планувальній структурі міста і виділити три характерні етапи її формування:

- 1-ий період – 20–30-ті роки – розкидане відокремлене існування групи заводських колоній і нового соціалістичного міста;
- 2-ий період – 40–50-ті роки – контактне сполучення реалізованої забудови нового соціалістичного міста і нових житлових районів;
- 3-ий період – 60–90-ті роки – центральне глибинне розташування забудови 20–30-их років як стабільного елемента планувальної структури, що складає основу загальноміського центру.

Реалізований насправді перші соціалістичні міста – Горлівка, Єнакієво, Краматорськ і Комунарськ являють собою зони загальноміських центрів і груп центральних житлових кварталів. Це – завершені містобудівні ансамблі міського центру, що сформували не тільки головні площі, але й основні архітектурно-планувальні осі міста, котрі дотепер виконують загальноміські функції (рис. 5).

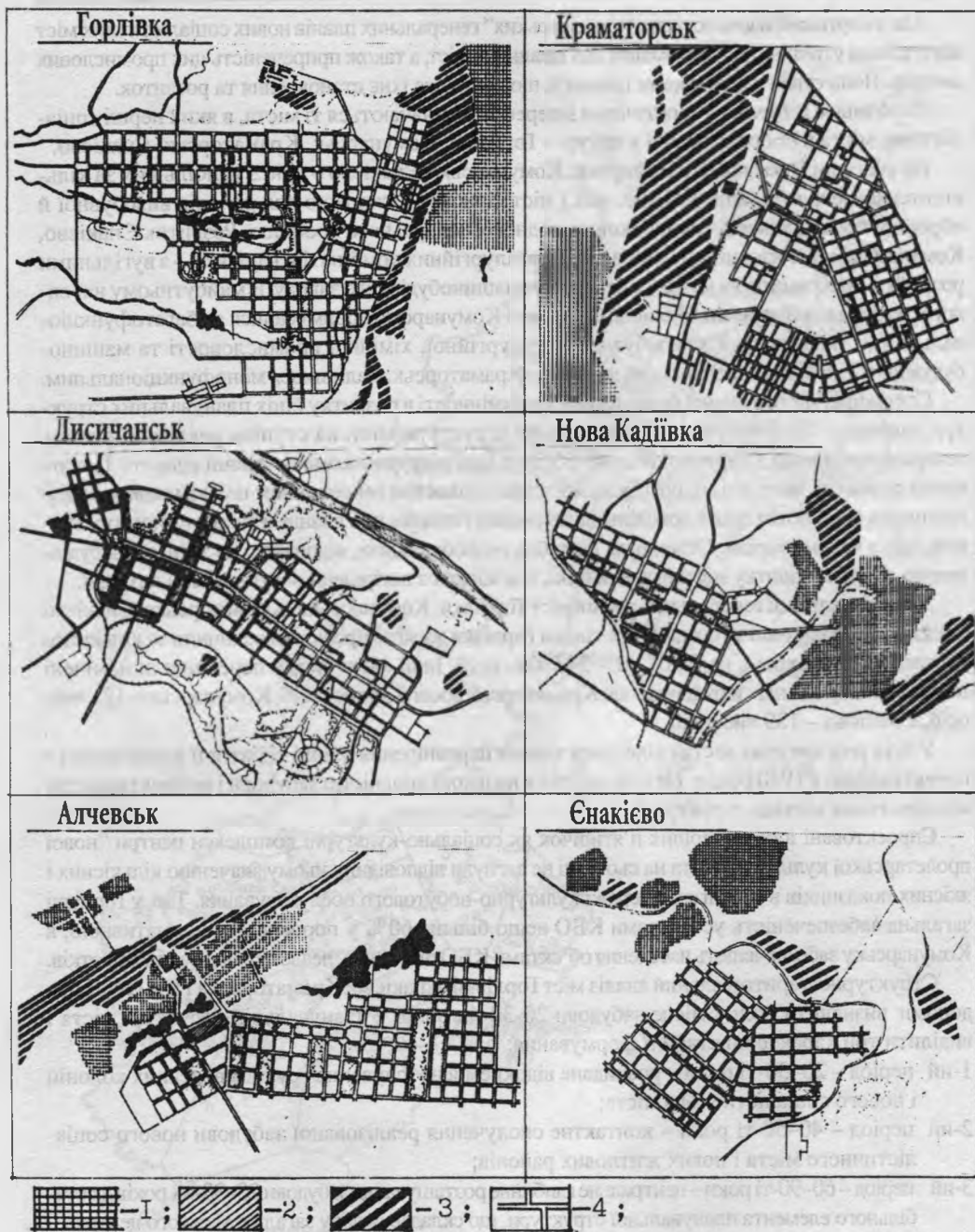

Рис.3. Схеми генеральних планів нових соціалістичних міст.
 1 – територія старого міста; 2 – громадські заклади, сквери;
 3 – промислові території; 4 – основні транспортні комунікації

ВАРІАНТИ ПЛАНУВАННЯ КВАРТАЛІВ НОВИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ МІСТ

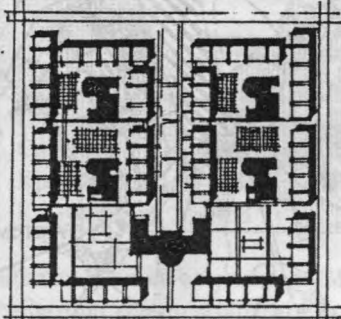
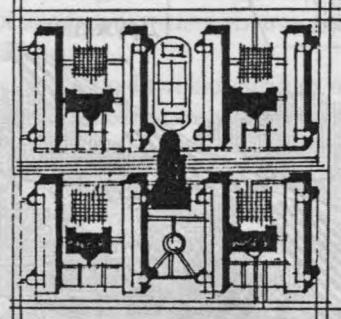
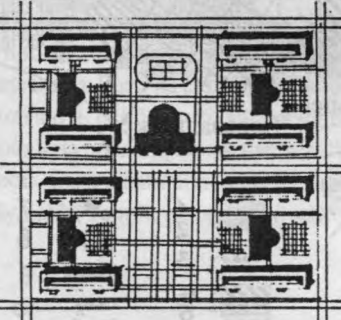
	<p>A 1930 р. інж.-арх. Прейсфенд А.В., арх. Грановський</p> <p>щільність забудови - 17,5%, щільність населення - 306 л./га, будівельний об'єм - 65м³/л., норма житлової площі - 9м², норма корисної площі - 1,85м², КБО - 5750 м², населення - 3120л.</p>
	<p>B₁ 1930 р. інж.-арх. Гамзе Є.Л.,</p> <p>щільність забудови - 20,6%, щільність заселення - 326л./га, будівельний об'єм - 70м³/л., норма корисної площі - 3,84м², норма житлової площі - 9м²</p>
	<p>B₂ 1930 р. арх. Лук'янов А.В., арх. Тарусов А.В.</p> <p>щільність забудови - 24,3%, щільність заселення - 236 л./га, будівельний об'єм - 67м³/л., норма корисної площі - 3,15м², норма житлової площі - 9м²</p>

Рис. 4. Типи житлових кварталів нових соціалістичних міст Донбасу

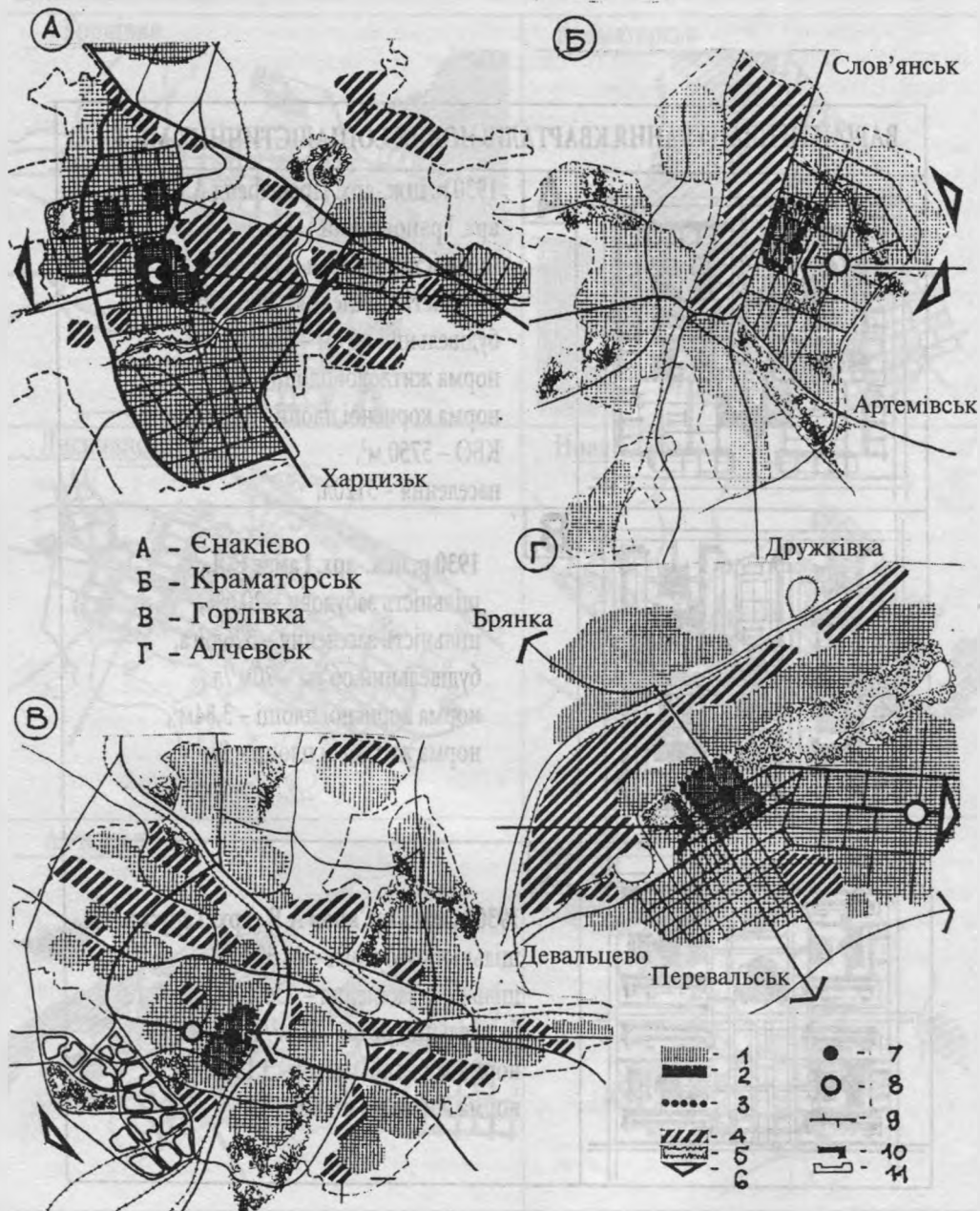

Рис. 5. Значення історико-містобудівного комплексу в структурі міста.

1 – сільбищні території; 2 – сільбищні території, освоєні в 20-30-их рр.;

3 – кордони містобудівного комплексу; 4 – промислові території; 5 – зелена зона;

6 – перспективний напрямок розвитку міста; 7 – ядро загальноміського центру; 8 – ядро міського центру, що формується; 9 – транспортно-комунікаційний каркас; 10 – збережена забудова ІМК;

11 – забудова 40-80-их рр.

Композиційна роль спадщини, соціальне значення для міста, ступінь збереження, вплив на формування планувальної структури обумовлюють можливість розгляду містобудівної спадщини перших п'ятирічок у якості “історико-містобудівного пам'ятника” (ІМК).

Характеристика історико-містобудівних комплексів у структурі міста наведена в таблиці:

№ п/п	Місто	Величина території, в га		Величина території, ІМК в		Чисельність населення в ІМК	
		міста	сельбищна зона	в га	% від всієї тер.	тис. чол.	% від усього населення
1	Горлівка	14874	5398	202,5	1,4	12	4
2	Єнакієво	7524	2750	102,5	1,4	16	8
3	Краматорськ	11185	2781	78,8	0,7	5	4,4
4	Комунарськ	4458	–	74,3	1,7	9,7	8

Найбільш цінними елементами ІМК, що збереглися без значних змін дотепер, є: планування території всього комплексу, планування і забудова загальноміського центру міста, квартальна забудова. Ці елементи мають стати основним об'єктом реконструкції на основі спадкоємного сполучення різночасної забудови – сучасної й історичної, причому історична є визначальною.

Погіршення екологічної ситуації, нестабільність господарського комплексу, висока питома вага промислових і комунально-складських територій у структурі міста призвели до того, що тепер ці “втомлені” міста являють євеликими промисловими районами, значна частка населення яких живе в санітарно-захисних зонах.

Розглядаючи Донбас як один з найважливіших промислових регіонів України – одну з основних економічних передумов розвитку нашої незалежної держави – потрібно, в першу чергу, розробити стратегію перспективної містобудівної реконструкції Донбасу, тісно пов'язану з поліпшенням екології регіону, створенням умов для “безпечного містобудування”.

З огляду на історично сформовані соціально-економічні і культурологічні зв'язки Донбасу з південними портами Азовсько-Чорноморського басейну України, Білгородським і Курським промисловими вузлами на півночі; Шахтинським і Каменськ-Шахтинськими родовищами вугілля в Росії на сході, доцільно виділяти ці міждержавні прикордонні території в зони, що вимагають особливого містобудівного режиму і планувальної організації.

Необхідна розширена дискусія та “мозковий штурм” кращих архітекторів Європи, України і Росії, щоб визначити майбутнє промислових міст Донбасу на новому етапі розвитку містобудівної теорії, практики й ідеології.